

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУКЛАРИНИ ХИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Хушбоқова Нигора Ғайрат қизи

Термиз давлат университети Юридик факультети Юриспруденция таълим йўналиши 3-босқич талабаси

Nigora.0303@icloud.com

Аннотация: ушбу мақолада фуқаролик жамиятини шакллантириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва бу ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг самарали механизмлари, шу билан бир қаторда, жамиятда ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули ва воситалари кенг ёритилган.

Калит сўзлар: битим, натура, неустойка, зарар, маънавий зарар, номулкий ва мулкый ҳуқуқлар, кредитор, қарздор ва х.

Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва бу ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг самарали механизмини яратиш муҳим вазифа ҳисобланади. Мазкур муҳим стратегик вазифаларни бажариш, кўп жиҳатдан, жамиятда ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули ва воситаларининг мукамаллигига боғлиқ.

Бугунги кунда инсоннинг мулкый, шахсий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усул ва воситаларининг анчагина мукамаллашган тизими мавжуд. Бироқ, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари ва воситалари барча ҳуқуқ соҳалари йўналишларида ҳам мукамал тизимга эга, деб айтиш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 11-моддасига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқлари қуйидаги йўллар билан ҳимоя қилинади:

- ✓ *ҳуқуқни тан олиш;*
- ✓ *ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини тугдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш;*
- ✓ *битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш;*
- ✓ *давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш;*
- ✓ *шахснинг ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиши;*
- ✓ *бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш;*
- ✓ *зарарни тўлаш;*
- ✓ *неустойка ундириш;*
- ✓ *маънавий зиённи қоплаш;*
- ✓ *ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш;*

✓ *давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги.*

Фуқаролик ҳуқуқлари қонунда назарда тутилган бошқача усуллар билан ҳам ҳимоя қилиниши мумкин.¹

Ушбу моддада фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларининг рўйхати келтирилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг иқтисодий ва суд амалиётида энг кўп учрайдиган 11 усули келтирилган.

Аммо ушбу рўйхатни узил-кесил деб атаб бўлмайди. Фуқаролик ҳуқуқини қонунда назарда тутилган бошқа усуллар билан ҳам ҳимоялашга йўл қўйилади. Бир пайтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг бир неча усулини қўллаш истисно қилинмайди.

Фавқулудда ҳолатларда, қонунчилик талаблари юзасидан ёки бузилган (даъво қилинган) ҳуқуқнинг хусусиятидан келиб чиқиб, у фақат муайян усул билан ҳимоя қилиниши лозим. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг усуллари, мазкур усулларни амалга ошириш механизмига боғлиқ равишда бўлиниши мумкин

Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиши:

1) фақат суд томонидан, айрим ҳолатларда эса бошқа ваколатли давлат органлари томонидан қўлланадиган усуллар, бу эса муайян усул воситасида ҳимоя қилиш тўғрисида уларга илтимоснома билан мурожаат қилиш заруратини назарда тутди (ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилгунига қадар мавжуд бўлган ҳолатни тиклаш, ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни тўхтатиш ва ҳ.);

2) ҳуқуқий муносабат иштирокчиси томонидан мустақил равишда қўлланадиган усуллар (ўз-ўзини ҳимоялаш, қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса, мажбуриятларни бажаришдан бир томонлама воз кечиш йўли билан ҳуқуқий муносабатларни бекор қилиш ва б.);

3) ҳам суд органларининг ёрдами билан, ҳам мустақил тартибда қўлланадиган усуллар (зарарни қоплаш, неустойка ундириш ва б.).

Ҳуқуқ субъектлари томонидан бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялашнинг турли усуллари ва чораларини қўллаш имконияти субъектив фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишнинг кафолатларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқни тан олиш

Профессорлар Х. Р. Раҳмонқулов ва О.О.Оқюловларнинг таъкидлашича, ҳуқуқни тан олиш билан мазкур шахсда ҳуқуқ мавжудлиги юзасидан вужудга келадиган гумонлар бартараф этилади. Мазкур шахсда ушбу субъектив ҳуқуқнинг мавжудлиги ёки йўқлигини юрисдикция органи сифатида фақат суд тасдиқлаши ёки рад этиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқларини тан олишнинг усулларида бири сифатида ҳуқуқни тан олиш шахсда субъектив ҳуқуқ мавжудлиги бирон кимса томонидан инкор қилинса, натижада низо юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларда қўлланади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2021 йил 1 мартгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси www.lex.uz (расмий манба) асосида. Тошкент “Yuridik adabiyotlar publish” 2021. <https://lex.uz/docs/111189>

Масалан, шахс суд томонидан муסיкий ёки ўзга асарнинг муаллифи деб тан олинса, шу тахлит суд мазкур ҳуқуқни бошқа шахс томонидан ўзлаштирилиши имконини бартараф этган бўлади. Нотураржой битта хонага бир нечта юридик шахс мулк ҳуқуқини даъво қиладиган ҳолатлар учраб туради. Мазкур нотураржой хонасига ушбу юридик шахслардан бирининг мулк ҳуқуқини суд томонидан тан олинishi низои кейинчалик давом этишини истисно қилади.

Ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини тўғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш

Ҳуқуқ бузилгунга қадар мавжуд бўлган ҳолатни тиклаш ҳамда ҳуқуқни бузувчи ёки уни бузиш хавфини юзага келтирувчи ҳаракатларни тўхтатиш субъект ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг кенг тарқалган усули ҳисобланади.

Ҳуқуқ бузилгунга қадар мавжуд бўлган ҳолатни тиклаш, ҳимоя усули сифатида, энг аввало, ҳуқуқнинг бузилиши оқибатларини бартараф этишга қаратилган бўлиб, ҳуқуқий муносабат субъектларини бузилишгача бўлган дастлабки ҳолатга қайтаришдан иборат. Бунга, ўзганинг ер участкасида ўзбошимчалик билан иморат қурган шахсни уни бузиб ташлашга мажбур қилиш (**ЎЗР ФК– 212-моддасининг 3-қисми**), шунингдек, ҳақиқий бўлмаган битим оқибатларини қўллашда икки тарафлама реституция (**ЎЗР ФК 114-моддаси**) ёки низоли битимни ҳақиқий эмас деб топиш (**ЎЗР ФК 113-моддаси**) мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш

Битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва уни ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг усули сифатида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 113–128-моддаларига мувофиқ амалга оширилади.

Фуқаролик кодексининг 113-моддасига кўра, ҳақиқий бўлмаган битим унинг ҳақиқий эмаслиги билан боғлиқ бўлган оқибатлардан ташқари бошқа юридик оқибатларга олиб келмайди ва у тузилган пайтидан бошлаб ҳақиқий эмасдир.

Битим ҳақиқий бўлмаганида ыарафларнинг ҳар бири бошқасига битим бўйича олган ҳамма нарсани қайтариб бериши, олинган нарсани аслича (шу жумладан олинган нарса мол-мулкдан фойдаланиш, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат билан ифодаланганда) қайтариб бериш мумкин бўлмаганида эса, агар битим ҳақиқий эмаслигининг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилган бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлаши шарт.

Ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битимларга келсак, бундай битим, низоли битимдан фарқли равишда, суд томонидан унинг ўз-ўзидан ҳақиқий эмаслигини албатта тан олиншини талаб этмайди. Аммо ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битимни ҳақиқий эмас деб топиш талабини қўйиш имкони ЎЗР ФК томонидан истисно қилинмайди. Ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битим ҳақиқий эмаслигининг оқибатларини қўлланиш тўғрисидаги талабни ҳар қандай манфаатдор шахс қўйиши мумкин. Шу билан бирга суд, бирон шахснинг бузилган субъектив ҳуқуқларини ҳимоялаш мақсадида бундай оқибатларни ўз ташаббуси билан қўллашга ҳақли (ФК 113-моддаси).

Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш

Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқаронинг ёки юридик шахснинг фуқаролик

ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Бошқарув соҳасидаги ҳужжат ва ҳаракатларнинг суд томонидан текширилиши фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва уларга риоя қилишнинг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади. Суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин бўлган давлат органининг ҳужжати деб Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 8-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилган ва қонун томонидан фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларининг вужудга келиши учун асос сифатида назарда тутилган ҳужжатлар тушунилади. Бундай ҳужжатлар сирасига фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини тасарруф қилиш бўйича ҳаракатларини ўз ичига олган буйруқлар, кўрсатмалар, хатлар ва бошқа ҳужжатлар киритилиши мумкин.

Шахснинг ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиши

Фуқаролик кодексининг 13-моддасига кўра, фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилишига йўл қўйилади.

Фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилиш усуллари ҳуқуқни бузишга мутаносиб бўлиши ҳамда ҳуқуқ бузилишининг олдини олиш учун зарур ҳаракатлар доирасидан чиқиб кетмаслиги керак.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг бошқа усулларида фарқли равишда, шахснинг ўзини ҳимоя қилиши судга ёки фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоясини амалга оширувчи бошқа органга мурожаат қилмасдан амалга оширилади. Ҳимоянинг мазкур усулидан фойдаланиш учун биргаликда урта шартнинг мавжуд бўлиши талаб этилади:

- а)** ҳуқуқнинг бузилиши ёки уни бузилиш эҳтимоли (хавфи);
- б)** бузилишни тўхтатиш, барҳам бериш (олдини олиш) зарурати;
- в)** ҳуқуқ бузилишининг хусусияти ва мазмунига мос келувчи чораларнинг қўлланиши.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳуқуқий демократик давлат шаклланиб боргани сари фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти ҳам ошиб боради. Бундай шароитда фуқаролик ҳуқуқларини ҳуқуқ эгаси томонидан ўзини ўзи ҳимоя қилиш усулини қўллаш доираси ҳам кенгайиб бориши лозим. Ўзини ўзи ҳимоя қилиш усулининг кенг қўлланилиши эса, ҳуқуқни ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идорада ва суд томонидан аралашув заруриятини муайян жиҳатдан камайтиради. Бироқ, ўзини ўзи ҳимоя қилиш усули муайян ҳуқуқий асосга эга бўлиши лозим. Ушбу ҳуқуқий асосларда ўзини ўзи ҳимоя қилишни қўллаш ҳолатлари, шартлари, доираси, қўлланиладиган ҳимоя воситалари, уни суиистеъмол қилиш оқибатлари батафсил тартибга солинмоғи лозим.²

Бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш

Одатда реал (ҳақиқий) бажариш деб аталувчи, мажбуриятни натура шаклида бажаришга мажбур қилиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг усулларида биридир. Яъни қарздор шартнома ёки қонунда унинг зиммасига юклатилган мажбуриятни бажаришга мажбурланади (товарни топшириш, хонани тақдим этиш ва ҳ.к.).

² Топилдиев, В.Р. “Фуқаролик ҳуқуқи” 1-қисм. Тошкент “Университет” 2014

Масалан, қарздор мажбуриятни тегишли тарзда бажармаганида кредитор ундан мажбуриятни натура шаклида бажаришни, яъни мажбуриятнинг моҳиятини ташкил қилувчи ҳаракатларни содир этишни талаб қилишга ҳақли бўлади (ФК 330-моддаси 1-қисми). Аммо мажбуриятни бажармаганида зарарларнинг қоплаши ҳамда бажармагани учун неустойка тўлаши қарздорни мажбуриятни натурада ижро этиш мажбуриятдан озод қилади (ФК 330-моддаси 2-қисми).

Бошқа бир мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 408-моддасини кўрсатиш мумкин, унда сотиб олувчининг товарда аниқланган камчиликларни бепул бартараф қилишни ёки камчиликларга эга товарни алмаштириб беришини сотувчидан талаб қилиш ҳуқуқи назарда тутилади.

Мажбуриятни натура шаклида бажаришнинг реал имконияти сақланиб қолган тақдирдагина мажбуриятни натура шаклида ижро этиш талаби қондирилиши мумкин. Акс ҳолда гап зарарларни қоплаш ёки товар қийматини қоплаш ҳақида кетиши мумкин.

Зарарни тўлаш

Фуқаролик кодексининг 13-моддасига кўра, агар қонун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилиши мумкин.

Зарар шахсий номулкӣ ёки мулкӣ ҳуқуқлари бузилиши натижасида шахсда вужудга келувчи салбий мулкӣ оқибатлардир. Зарарни қоплаш бузилган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг универсал усули бўлиб, муайян вазиятда қонунда бундай имконият назарда тутилган ёки тутилмаганидан қатъи назар, ҳам **шартномавий** (масалан, қарздор томоннинг тузилган шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажармаслиги ёки тегишли тарзда бажармагани натижасида), ҳам **шартнома доирасидан ташқари** бўлган муносабатларда (масалан, авария натижасида мол-мулк ёки соғлиқка зарар етказилганда) қўлланиши мумкин.

Неустойка ундириши

Фуқаролик кодексининг 260-моддасида неустойка тушунчаси келтирилган.

Унга кўра, қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммаси неустойка ҳисобланади.

Моҳиятан неустойка нафақат фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоялаш усули, балки мажбурият бажарилишини таъминлашнинг ҳам усулидир. Яъни, худди кўрилган зарар каби, неустойканинг таркибий қисмларидан бири унинг компенсация вазифасидир. Нестойкадан фарқли равишда, мажбуриятни бажармаслик ёки тегишли асосда бажармаслик оқибатида етказилган зарарлар, қонунчиликда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қарздор томонидан кредиторга қоплаб берилиши шарт.

Маънавий зиённи қоплаш

Фуқаролик кодексининг 1022-моддасига кўра, маънавий зарар пул билан қопланади.

Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний вв маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар

етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинади.

Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусияти маънавий зарар етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади.

Маънавий зарар тўланиши лозим бўлган мулкӣ зарардан қатъи назар қопланади.

Ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш

Томонларнинг келишуви, мажбуриятларнинг бажарилиши ва бошқа қонуний йўллар билан мажбуриятларнинг бекор бўлиши ёки ўзгартирилиши фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялаш воситасидан фойдаланиш деб қаралиши мумкин эмас. Бундан, ҳуқуқий муносабатларни тўхтатиш ёки ўзгартириш ҳимоя воситаси сифатида агарда томонлардан бирининг бир томонлама аризаси бўйича, бошқа томон шартномани жиддий бузганда ёки қонунчилик ёхуд шартномада назарда тутилган бошқа асосларда, ҳуқуқий муносабатлар бекор бўлганда ёки ўзгартирилганда қўлланади. Бунда ҳуқуқий муносабатлар ҳам томонларнинг келишуви билан, ҳам суднинг қарори билан бекор бўлиши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги

Давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг қонунга зид бўлган ҳужжатини суд томонидан қўлламаслик фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ўзига хос алоҳида усули ҳисобланади. Бу ҳолда ҳужжат деганда ҳам норматив, ҳам муайян шахс ёки шахслар гуруҳига йўналтирилган норматив бўлмаган тартибда ҳуқуқни қўллаш ҳужжатини тушуниш керак. Бу ҳолда суд томонидан қонунни қўлламаслик имкони истисно қилинади, чунки ҳимояланишнинг кўриб чиқиладиган усулини қўллашлик учун асос ҳужжатнинг қонунга зидлигидир.³

Фуқаролик ҳуқуқлари қонунда назарда тутилган бошқа усуллар билан ҳам ҳимояланиши мумкин. Қарздор ашёни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаганида кредитор томонидан уни бажаришни учинчи шахсларга топшириши ёки барча зарур харажатларни қарздорга юклаб ўзи бажариши фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг шундай усулига мисол бўлиши мумкин.

Фуқаролик кодексининг 10-моддасига биноан бузилган ҳуқуқларни фуқаролик ҳуқуқларини процессуал қонунларда ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судловга тааллуқли бўлишига қараб, суд, иқтисодий суди ёки ҳакамлик суди томонидан ҳимоя қилинади. Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин.

³ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ . 1-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, юридик фанлари доктори, профессор Х. Р. Раҳмонқулов, Юридик фанлари доктори, профессор О. О. Окюлов таҳрири остида.
Тошкент «Вектор-Пресс» 2010. <https://www.osce.org/files/f/documents/8/7/74875.pdf>

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2021 йил 1 мартгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси www.lex.uz (расмий манба) асосида.

Тошкент “Yuridik adabiyotlar publish” 2021.

<https://lex.uz/docs/111189> ;

2. Топилдиев, В.Р. “Фуқаролик ҳуқуқи” 1-қисм. Тошкент “Университет” 2014;

3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ . 1-жилд.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, юридик фанлари доктори, профессор Х. Р. Рахмонкулов, юридик фанлари доктори, профессор О. О. Окюлов таҳрири остида.

Тошкент «Вектор-Пресс» 2010.

<https://www.osce.org/files/f/documents/8/7/74875.pdf>